

HARPUT EHIR KETHÜDALI I

Prof. Dr. Mehmet Ali ÜNAL*

ehir niteli itibarıyla her Osmanlı kazâsında, ehir halkını hükümet nezdinde temsil eden bir *ehir kethudâsı* bulunuyordu. Bilhassa vergi meselelerinde ve devletin halktan talep ettiği çeşitli aynî ve nakdî yardımlar konusunda ehir halkı ile devlet arasında iletişim ve irtibatı sağlayan ve bunların halka tevzi ve tahsil işlerini gören, ehir kethudâsı çoklukla seçimle iş başına gelirdi. *ehir kethudâsı* tabiri, arşiv belgeleri ve resmi sicillerinde “*ehir kâhyası*”, “*kasaba kethudâsı/kâhyası*”, “*vilâyet kethudâsı*” ve “*ehir vekili*” olarak da geçmektedir. Konya’da bir dönem “*ehir emini*”; Urfa, Ergani gibi bazı ehirlerde “*melik*”, Mısır kıtasında “*eyhü'l-beled*”, Tunus’ta “*medine ve varo eyhleri*”, Karaferye’de “*varo kethudâsı*” adlarıyla da zikr edilmektedir.

ehir kethüdalı, İstanbul ehreminli’nden, men e, atama ve yetki açısından farklı olduğu gibi Bağdat, Budin, Denizli, Edirne, Halep, Kahire ve Konya’da rastladığımız “*ehir eminlik/ehremînlik*”lerinden de ayrı kurumlardır. Bazen 1728 ve 1755-1756 yıllarında Manisa’da olduğu gibi aynı kişi, iki görevi de üstlenmiştir¹.

Osmanlı Nuri Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediye* adlı mehur eserinde İstanbul ehreminlinin kökenini Bizans’a dayandırmaktadır. Fetih sonrası Fatih Sultan Mehmed, ehlin imar işleri için önceleri subayı görevlendirmişse de sonradan ehremâneti kurulmuş ve bu işler ona tevzî edilmiştir. Asıl vazifesi su işleri, binaların tamirâtı gibi işleri görmek olan ehreminli saraya ait bir memuriyet olduğundan padişah bir yere gittiğinde onunla beraber giderdi. Fatih Kanunnâmesine göre ehremini protokol bakımından Defter-i hakanî Emininden aşağıda, Reisül-küttâp’tan üsttedir².

Fakat ehreminli ile ehir kethüdalının farklı memuriyetler olduğu görülmektedir. Evliya Çelebi, 17. yüzyıl ortalarında Bağdad hâkimlerinden bahsederken ehremenini de sayar. Evliya’ya göre ehremini ehlin

* Pamukkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fak. Tarih Bölümü Öğretim Üyesi/DEN ZL, maunal@pau.edu.tr,

¹ enol Çelik, “ehir Kethudası”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2010, 38, 451.

² Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediye*, 3, İstanbul 1995, 1257 vd.

hâkimleri arasında 41. sırada yer almaktadır. Maiyetinde askerî bir kuvveti yoktur, ancak ehîrin bütün i leri ondan sorulmaktadır³.

Osmanlı devrinde ehîr kethüdalarının gördükleri i leri, Türkiye Selçukluları döneminde *i di ba ılar* (*emîr-i i di ân*) yerine getirmekteydi. *di ba ı* tabiri, Anadolu'da XII. ve XIII. yüzyılda özellikle büyük ehîrlerdeki maliye memurları için kullanılırdı. Devlet görevlilerinin yanı sıra ehîr halkını da temsil eden *i di ba ı*ların, ehîrin önde geleni olarak vergi yazmak ve toplamak *ba lıca* görevleriydi. Gerekti i zaman da ya adıkları ehîrlerin müdafaasına katılırlardı. Fakat Osmanlı devri ehîr kethüdası, Selçuklu devri *i di ba ısı* kadar yetki ve itibara sahip de ildir⁴.

ehîr kethüdalarının, Osmanlılarda ne zamandan beri var oldu u konusunda kesin bilgi yoktur. Devletin kurulu undan beri mevcut oldu u tahmin edilmektedir. Osmanlı Devleti'nin kurulu yıllarında, ahî te kilatının ehîrlerde üretim, muhafaza ve yönetim gibi birçok alanda güçlü ve söz sahibi oldu u dikkate alınır; ehîr kethüdalarının, 14. yüzyılda ahîlin zayıflayıp etkinli ini kaybetmesiyle birlikte ihtiyaca binaen zamanla te kilatlandı ı ve güçlendi i söylenebilir. Anadolu'da 13. yüzyıl ortalarından itibaren ahîlik, bir yandan geli ip güçlenirken, öte yandan da ehîr kethüdalı ının Selçuklulardaki *i di ba ılı* nın yerini almaya ba ladı ı anlaşılmaktadır.

ehîr kethüdalarının, her ehîrde var oldukları genel kabul görmekte beraber hangi özelliklere sahip ehîr ve kasabalarda ehîr kethüdalı ı ihdas edilece ine dair kesin kaide bilinmemektedir. Birçok ehîr kethüdasının berat tevcihinde, ilgili kasaba ve ehîrde kethüda ihtiyacının olu tu una vurgu yapılmakta birlikte bunun hangi a amada ortaya çıktı ı açık de ildir. Ancak, ticarî hacmi geli mi , vergilendirilebilir nüfusu artımı ve buna ba lı olarak mükellefler arasında karı ıklı ın çıkması muhtemel kaza merkezlerinde, ehîr kethüdaların var oldu u söylenebilir. Buradaki ölçü öyle anlaşıyor ki ehîr hayatının geli mi li idir⁵.

17. yüzyıl ortalarına ait önemli bilgiler aktaran Evliya Çelebi de u radı ı ehîr ve kasabalardaki dizdar, suba ı, muhtesib, voyvoda, bâcdâr, ehîr nâibi ve harâc emini gibi görevlileri sayarken, birçok kez ehîr kethüdasını da belirtmi tir. Bunlardan ehîr nâibinin isminden ba ka ehîr ve

³ *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi (EÇS)*, 4. kitap, (Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı neşri) İstanbul 2001 “Ve kırk birinci hâkim şehremînidir, askeri yokdur ammâ cümle şehrin her umûru andan sorulur.”.

⁴ Mustafa Akda , *Türkiye'nin ktisadî ve çtimaî Tarihi*, II, stanbul 1977, 41.

⁵ . Çelik, “ ehîr Kethudası”, 451.

belediye ile alakası görülmemektedir. Evliya, Van'daki ehîr nâibinden bahisle “*ehîr nâibi dahi her divânda pa a huzurunda mevcûd olup bu nâib yılda bir kere karyeleri dola arak avâ'id tahsîl eder*” demektedir⁶. Ayrıca, Malatya hâkimlerini sayarken ehîr nâibini sekizinci sırada gösterir⁷.

Osman Nuri Ergin, ehîr kethüdasını a'yân ile bir tutuyor. Devletçe vilayetlere yazılan fermanlarda gâh a'yân ve gâh ehîr kethüdası yazılırdı diyor. Ergin'e göre Kanunî Sultan Süleyman zamanından itibaren vilayetlerde a'yân namıyla halk arasında bir sınıf-ı mümtâze vücuda gelmi tir. Kuyûd-ı kadîme ve kütüb-i atîkada o tarihlerden sonra her kazâda a'yân ve e râf kelimelerine tesadüf edilmekte ve hemen her kazâda bunların haseb ve nesebinini tutmak için bir de nakibü'l-e râf bulunmaktaydı. Ergin'e göre ehîr kethüdası Batılıların “*podesto*” dedikleri ehîr beyine benzetilebilir⁸.

ehîr kethüdalrı, 17. yüzyıl sonlarından itibaren a'yânların hızlı bir ekilde kudret kazanmalarına paralel etkinliklerini kaybetmişlerdir. 18. yüzyıl boyunca ise bazı ehîrlerde resmî a'yânların nüfuzuna girmişler hatta onlar tarafından seçilir olmuşlardır. Halkı âyânların baskısından kurtarmak isteyen I. Abdulhamid, gücü iyice azalmış olan ehîr kethüdalrı nı âyânlık yerine görevlendirmek istemi tir. 1786 yılında yayınladı ı fermanla, âyânlık lafsını kaldırıp vilayet lerinin görülmesi ile vergi tevzî i ve tahsilinde halk tarafından seçilecek ehîr kethüdalrının görevlendirileceğini, seçilecek kethüdalrının herhangi bir belgeye ihtiyaç duymadıklarını, kendileri için halktan hiçbir ücret alınmaması gerektiğini bildirdi. Böylece a'yânların yaptıkları işler, ehîr kethüdalrına havale edilmiş oldu.

Ancak ehîr kethüdalrı, halk üzerinde yeterince güçlü olmayıp âyânlar da hâlâ varlıklarını sürdürdüklerinden, onlar ile anlaşamadıkları göremediler. Sonuçta hükümet işleri yerine getirilemediğinden, 1790 yılında tekrar eski düzene geçildi. Bazı kethüdalrı, Gelibolu ve Petric gibi kaza merkezinde bu de işleri kabullenmeyerek asker toplama ve isyan etmişlerse de, hem a'yânlar hem de ehîr kethüdalrı bu tarihten sonra eskisi gibi ehîr ve kasabalarda birlikte görev yapmışlardır⁹.

Osman Nuri Ergin ise a'yân ile ehîr kethüdasının aynı kişi olduğunu ekilde bir görüşleri sürmektedir. Ona göre ehîr kethüdalrı Kanunî

⁶ Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediye*, 3, 1515.

⁷ EÇS, 4. kitap, 12.

⁸ Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediye*, 3, 1515.

⁹ . Çelik, “*ehîr Kethudası*”, 452-53.

zamanından Sultan II. Mahmud zamanına kadar yava yava ilerleyerek devletin baına mühim gâileler açacak derecede mevki ve nüfuz sahibi olmu lardır. Ba langıçta bunların vazifeleri vergi tahsilâtında ahali ile hükümet arasında bir vasıta olmaktan ibarettir. Bundan dolayı mîrî vergileri ve memleket masraflarını tevzi ve tahsil ve defterlerini tertip ve terkim eylemek için valilerle hâkimler a'yân ve ehîr kethüdüdüleriyle münasebette bulunmaya mecburdular. ehîr kethüdüdüleri da bu i leri memleketin ileri gelenleriyle isti are ederek tesviye ederlerdi. Bu sebeple ahâlinin vekili ve hükâm ile ahâli arasında vasıta demek olurlardı ehîr kethüdüdüleri memleketin zenginlerinden ve nüfuz ve haysiyet sahibi kimselerden olmalarıyla sonradan valilere ve mutasarrıflara büyük menfaat temin ederek mütesellimlik ve voyvodalık etmeye ba ladılar. Hatta pek ziyade liyakat göstererek servet ve kudret kazanmı olanların ço u vefatında hanedanından veya mensuplarından bir muktediri onun makamına atanırdı. Bunların daha sonra ahâliye pek çok zulm ve i'tisafı olmu tur.

ehîr kethüdüdülerinin nüfuzu arttıkça ahâliye zulümleri ve hükümet i lerine müdahaleleri de o nisbette artmı tur. Bundan dolayı hükümet zaman zaman nizamlar yayınlıyarak bunların seçim eklini ve memuriyetlerinin tasdiki ve salahiyetlerini tayin ve tahdid etmeye çalı mı tur. İlk nizâm Muhsinzâde Mehmed Pa a sadareti sırasında 1200 tarihinde yayınlınmı tur. Ergin'in aynen yayınladı ı bu ferman suretine göre ehîr ve kazalarında a'yân olanlar halka zulm etti inden dolayı ay'ân sıfatının kaldırılarak yerine ahâli ve reâyânın tekâlif ve tevziat i lerini ve vilayetlerinin mesâlihini görmek üzere aralarında ehîr kethüdüdüleri eklinde ihtiyarlarından birini seçmelerini; mektup almak ve Dersaadet'e arz-ı mahzarlar göndermek yoluna gitmemelerini emretmekte, ehîr kethüdüdüleri olanlardan vali, kadı ve subaylar vs. tarafından katiyen müdahale edilmemesi ve bir akçe dahi talep edilmemesi buyrulmaktadır. Ayrıca ehîr kethüdüdüleri olanlar da kendi nefisleri için fukaradan bir akçe almamaları gerekiyordu.

Bu ferman meseleyi çözmemei olmalı ki III. Selim zamanında bu konuda tekrar bir düzenleme yapılmıya çalı ılmı tur¹⁰.

ehîr kethüdüdülerinin ne zaman ortadan kalktı ı konusunda kesin bir bilgi olmamakla beraber 19. yüzyıl ortalarına kadar bazı ehîrlerde görevlerini sürdürdüğüleri anla ılmaktadır. Esasen, 19. yüzyıl ortalarına gelindi inde ehîr kethüdüdülerinin görevlerinin önemli bir kısmı ellerinden alınmı tu. 1826 yılından itibaren sancak merkezlerinde sandık eminliklerinin kurulmasıyla borçlanma ve önden vergi toplama yoluyla sandık eminleri,

¹⁰ Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediye*, 3, 1515-1525.

salyâne masrafları için para temin etmekteydi. Yine 1826 yılında ihtisap nazırlıklarının, 1836 yılında ise evkaf nezaretin kurulmasıyla kaza merkezlerinde birçok yeni idareci ortaya çıktı. Kaza merkezlerinde vergilerin toplanması da rüdan kaza müdürlüklerine bırakıldı. İstanbul'daki ehirlere 1870'lerden itibaren Batılı anlamda belediye teşkilatının kurulmasıyla ehir kethüdaları tarihe karışmış oldular¹¹.

ehir kethüdaları, *e raf* ve *âyân* denilen, devlet ile reâyâ arasında hem ahalinin temsilcisi, hem de padişah emirlerinin reâyâyâ ulaşmasında ve uygulanmasında resmî görevlilerin yardımcısı konumunda olan ehirlere üst sınıf içerisinde yer almaktadır. *Ehl-i örf* zümresi içerisinde bulunan ehir kethüdalarının, *a a*, *çelebi*, *efendi*, *hacı*, *hoca*, *molla*, *be e*, *seyyid*, *hafız*, *eyh* gibi lakap ve unvanlar aldıklarına bakılırsa, her meslek grubundan, toplumun her kesiminden kişilerin, ehir kethüdası oldukları söylenebilir. Fakat daha çok *a a*, *çelebi* gibi tüccar kökenlilerinin bu görevde buldukları görülür. Bundan dolayı, bu kişilerde halkın vekili ve hükümetle halk arasında aracı olarak görülmüştür. Öyle ki, birçok berat kaydında, ehir halkının ilgili kişiyi kendilerine “*vekil*” kıldıkları kaydedilmiştir. Seçimle imbaşa geldiklerinden bugünkü belediye başkanlıklarına benzetildikleri gibi ehir idarelerine yerellik kattıkları da iddia edilmiştir.

ehir kethüdası, ehir ileri gelenlerinin ve halkın üzerinde ittifak sağladığı bir kişinin hükümete teklif edilmesiyle imbaşa gelmektedir. Halkın tercih ettiği kişi, sancakbeyi veya kadı tarafından merkeze arz edilmekte ve umumiyetle merkez bunu kabul ederek *berât-ı hümayûn* göndermektedir. Kanunî döneminde berat resmi olarak 120 akça ödenirdi.

ehir kethüdası seçilen kişinin halk tarafından sevilen ve sayılan birisi olmasına dikkat edilmektedir. Birçok tayin beratında ehir kethüdasının “*Ehl-i vukûf ve müstakîm ve dindâr ve kethüdâlık uhdesinden gelür kimesne*” olduğu, halkın kendisinden “*ho nûd ve razı ve ükran*”lığını, ya da kısaca “*kethüdalı a lâyük*” olduğu vurgu yapılmıştır¹². Aksi halde ehir halkı, kethüdadan memnun olmadıklarını ve yerinde imbaşasının atanmasını merkeze sancakbeyi vasıtasıyla bildirme hakkına sahiptir¹³.

¹¹ . Çelik, “ ehir Kethudası”, 453.

¹² . Çelik, “ ehir Kethudası”, 451.

¹³ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput sancağı (1518-1566)*, Ankara 1989, 49.

ehir Kethüdası'nın görevlerinin ba nda, ehriñ dirlik ve düzenli inin korunması gelmektedir. Bunun yanında, devletle halk arasında idarî ve malî konularda aracılık etmek, ehre gelen müba ir, ulak vb. resmî görevlilere hizmet etmek; barınma ve beslenme meselelerini halletmek, bir ehirden di er bir ehre giden üst yöneticilerin yol boyunca masraflarını kar ılamak vs. i ler de ehir Kethüdası'nın görevleri arasındadır¹⁴. Ayrıca ehir halkının devlete ödemesi gereken vergileri toplamak görevi de ehir kethüdası'na aittir¹⁵.

ehir kethüdaları, reâyâ kökenli olmakla beraber, padi ahtan berâtı ile atandıkları için askerî sınıftan sayılmı lardır¹⁶. Genel olarak sahip oldukları berat kar ılı nda ra iyyet resmini verip avarız vergisinden muaf kabul edilmi lerdir. Görevden ayrılmaları halinde ise avarız yükümlüsü olurlardı. Ancak her bir kaza merkezinin, ehir kethüdası için vergi konusundaki öteden beri uygulamaları göz ardı edilmemi , bazı ehir ve kasabada avarız vergisinin yarısından muafiyetleri ön görülmü tür.

15. ve 16. yüzyılda ehir kethüdası tayinlerinde, kethüdalının hizmetleri kar ılı nda hiçbir ücret almamaları gerekti i belirtilmi tir. Ancak daha sonraki dönemlerde, bunların aylık, altı aylık ve yıllık dilimler halinde ücret ödendi i ve bunun da tevzi defterlerine i lendi i görülmü tür. Bu ücret, ehirlere göre de i mektedir¹⁷.

ehir Kethüdası'nın görev süresi hususunda ise belli bir sınır yoktur. Herhangi bir yolsuzlu u görölmedi i takdirde ölünceye kadar görevini sürdürebilir ve hatta evlatlarına da intikal ettirilebilir.

te Harput'ta ehir kethüdası konusunda ilgi çekici bir örnek vardır. 20 Ocak 1554/26 Safer 962 tarihli bir Mühimme defteri kaydına göre Harput ehir kethüdası Ahmed adlı birisidir. Ahmed'den halkın ikayeti üzerine Harput sancakbeyi Bahsayi o lu Ali adlı birinin ehir kethüdası tayin edilmesini arz etmi tir. Sancakbeyinin arzını kabul eden divân, Bahsayi o lu Ali'nin Harput ehir kethüdası olarak atanması konusunda ni ân-ı hümâyûn yazılması kararını vermi tir¹⁸.

ehir kethüdalı ı konusunda bazen iki ki inin çeki ti i olmaktadır. Böyle bir durumda e er ortada yolsuzluk gibi bir suç yoksa, daha önceki

¹⁴ Rıfat Özdemir, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara (1785-1840)*, Ankara 1986, 158.

¹⁵ Ünal, *Harput Sanca ı*, 50.

¹⁶ Askerî sınıf için bkz. Ünal, *Osmanlı Tarih Sözlü ü*, stanbul 2011.

¹⁷ . Çelik, "ehir Kethudası", 451.

¹⁸ *Harput Sanca ı*, 49.

ehir kethüdasının yerinde kalması, sebepsiz yere de i ikli e gidilmemesi ön görülmü tür. Ancak bunu uygulamak her zaman kolay olmamı tır. ki ki i arasındaki çeki me, ehri yönetici ve halkını da ikiye bölüp, sık sık yapılan ikayetler sebebiyle biri di eri lehine görevi bırakmak zorunda kalmı tır. Fakat sakin geçen mücadelede, ehir halkının tercihi her zaman merkezce kabul edilmi tir¹⁹. 1554 tarihli olayda halkın ikayeti üzerine kethüda Ahmed'in azl edilip, yerine Bahsayı o lu Ali'nin tayin edilmesi istenmektedir.

Öte yandan 1566 tarihli Mufassal Tahrir Defterine göre de Harput ehir Kethüdası Ahmed adlı biridir. Bu ahıs muhtemelen 1554'te azl edilen Ahmed'le aynı ki idir. Kethüda Ahmed'in Harput'un ileri gelenlerinden yani a'yândan biri oldu u muhakkaktır. in ilgi çekici tarafı onun bu görevi 50 yıldan fazla sürdürmü olmasıdır. Ocak 1638 tarihli bir Harput er'iyye Sicili kaydına göre Ahmed'in ölümü üzerine kethüdalık o lu Osman'a intikal etmi tir. Onun da ölümü üzerine erkek evladı kalmadı ndan kethüdalık kızına geçmi tir. Ancak kethüda Osman'ın kızı bizzat kethüdalık yapmayıp kocası Köse Ahmed'i yerine vekil tayin etmi tir. Babasının zabt ve tasarruf etti i artlarla ehir kethüdalı mın kocasına tevcih edilmesi için kadı vasıtasıyla merkezden berât-ı hümâyûn talep edilmi tir. Divan da bu talebi uygun görmü tür²⁰.

Burada mahalli bazda da olsa idarî bir istikrar söz konusudur. Osmanlı devleti beylerbeyilik, sancakbeyili i, kadılık gibi görevlerde bir kimseyi uzun süre görevde tutmamak prensibini benimsemi tir. Hâlbuki halk ile devlet arasında irtibatı sa layan ve halkın tercihi ile i ba ma gelen ehir Kethüdalı mın belli bir ailenin elinde kalması müthi bir istikrarı gösterir. Di er taraftan Kethüda Ahmed'in soyundan gelenlerin Harput'ta adeta bir hanedan te kil etmi olmalarıdır.

Harput ehir kethüdasının temel görevlerinden birisi maktu bir vergi olan *ba at-ı ehürlüyân*'ı ve *ö r-i gılâl*(hububat ö rü)'i halktan toplayıp, vakıflara ait hisse çıktıktan sonra geri kalanını kim tasarruf ediyorsa ona vermektir²¹.

¹⁹ . Çelik, "ehir Kethudası", 451.

²⁰ Harput er'iyye Sicili No: 384, 176, h.1.

²¹ Harput Sanca ı, 50.

